

A harmadik finnugor eposz

[A mordvin *Szijaszar*]

(Utószó)

Az eposz minden bizonnyal a világirodalom legelőkelőbb műfaja. Naiv változata rangosabb, mint a műköltői, noha köztudott, hogy valódi naiv eposz tulajdonképpen nem is létezik. A naiv eposzok értékét „nyersanyaguk” jelenti, az „eredeti” és „hiteles” folklór-szövegeknek az az összessége, amelyből egy-egy többé-kevésbé költőként is jelentős személyiség egységes irodalmi alkotássá szervezte, szerkesztette, formálta az eposzt. Az ő munkájuk nyomán – mintegy utólag – fogalmazódtak meg a műfaj szabályai, előírásai, s így sorakoztak idővel egymás mellé, illetőleg egymás nyomába a világirodalom ismerőbb és kevésbé ismert eposzai.

Népszerűségük és divatjuk koronként változott. Az ókor, majd a barokk nagy csúcsai után a romantika időszakában váltak ismét szinte kormeghatározó tényezővé. Nép nehezen válhatott nemzetté, nyelv elismert és bevett hivatalos és irodalmi nyelvvé eredeti eposz híján. Számos nép nem tudott azonban eredeti, naiv eposzt felmutatni (gyűjtésével elkéstek a tudósok, vagy a népi verses epika elhalt, esetleg ki sem fejlődött a maga idején), ezért egyes elszánt, már-már fanatikus költők a hamisítástól sem riadtak vissza. Mások – saját nevük alatt – maguk alkottak eposzt (s ami ezzel jár, egyéni leleményként „rekonstruálták” népük őskorát, hőskorát és mitológiáját).

Az eposz léte vagy nemléte kisebb súllyal esett latba néhány nagy és már fejlett irodalmú, időközben nemzetté formálódott népnél; rendkívüli fontosságú és jelentőségű kérdés volt azonban a kisebb népek esetében, amelyeknek függetlensége, fennmaradása, társadalmi előrehaladása valamilyen okból kérdéses volt, akadályokba ütközött. A kelet-európai népek sorsa többek között abban is közös, hogy a történelem többször is feltette nekik a „lenni vagy nem lenni” kérdését. A „nem lenni” általában nem a fizikai megsemmisülést jelentette volna esetükben, „csupán” önmaguk, nyelvük és hagyományaik (azaz népi identitásuk) fokozatos feladását s a beolvadást valamelyik nagyobb és erősebb (német, orosz, svéd) közösségbe. Az eposz ilyen módon mindannak a koncentrátuma volt számukra, amivel igazolták-igazolhatták önálló – különálló és individuális – létüket a világ és önmaguk előtt is.

A finnugor népek esetében a mondottakat minden pontban igazolja a finnek *Kalevalá*-ja és az észtek *Kalevipoegje*. Sokszor elmondott és leírt igazság ez! A *Kalevalával* kapcsolatos hatalmas szakirodalomban nem kevés az utalás az eposz nemzet-, nemzetijelleg-, nemzetikultúra-formáló hatására, szerepére a finn műveltség és a finn nemzeti tudományok kibontakoztatásában. Érvényes ez a *Kalevipoegre* is, bár az észti eposz, sajnos, bármily kiváló, mindmáig kénytelen meghúzódni az idősebb és híresebb testvér árnyékában.

Már a múltban is hol halkabban, hol zengzetesebben hangzottak fel különféle tudós körökben a Kalevala szövegével kapcsolatos kritikai észrevételek. Újabban rendkívüli mértékben megnőtt az érdeklődés az ún. „összövegek”, eredeti énekek iránt, amelyek mellett a nem szakembernek is azonnal a szemébe ötlenek Lönnrot csiszoló, ötvöző munkájának, „forrasztó” anyagának nyomai.

Arany János híres, keserű hangvételű írása óta tudjuk, hogy magyar naiv eposz nincs. A hiányt számos kiváló (s kevésbé kiváló) műköltői alkotás sem tudta pótolni. A sok egymást követő kísérlet mindenesetre azt bizonyítja, hogy a magyar műveltség tulajdonképpen mindmáig nehezen nélkülöz egy művészileg rangos, de hitelesnek tartható, a nemzeti létet, múltat, hagyományokat és gondolkodásmódot a *Kalevalához* hasonlóan magába tömörítő nemzeti eposzt.

A még kisebb finnugor népek (vogulok, zürjének, votjakok, cseremiszek stb.) esetében az eposz „ügye” – mint műalkotása és mint műfajé – ma is aktuális. Kulturális autonómiájuk elnyerése óta, saját nemzetiségi kultúrájuk és irodalmuk megteremtése során, ezek a kis szovjetunióbeli népek (valamint – és még öelöttük – a lappok) is eljutottak az „eposz”-hoz. E kísérletek mindegyike önálló tanulmányt, részletes elemzést érdemelne!

A mordvin eposz története is valóságos „regény”, összeállításának históriája, folyamata, állomásai ismerősek a *Kalevala*-kutatóknak. Nem lehetnek ismeretlenek – legalábbis jellegüket tekintve – azok a kifogások sem, amelyeket a mordvin folklórtudomány emel a *Szizjazar* és az eposz-összeállító V. K. Radajev gyűjtő-értelmező-ötvöző tevékenysége ellen.

Az eposz teljes problematikájának megtárgyalására itt és most természetesen nincs mód. Ez a mű a mordvin tudományos és irodalmi életben megjelenése óta változatlanul a viták középpontjában áll, s e tekintetben is osztozik idősebb testvérei sorsában.

A mordvin eposz összevegeit, a ciklusba rendezhető prózai mondákat és (a kisebb számú) epikus énekeket szülőfalujában, Bolsoj Tolkajban Vaszilij Kuzmics Radajev (sz. 1907) gyűjtötte össze. Mordóvia mindig is bővelkedett a kiváló folklór-adatközlőkben, nótafákban. Közülük a leghíresebb J. P. Krivosejeva és F. I. Bezzubova énektudását és repertoárjának nagyságát joggal emlegetik együtt Karjala és Inkeri nevezetes runo-énekeseivel. Radajev már gyermekkorában érdeklődéssel hallgatta a népe dicső múltját idéző történeteket, s ifjú fővel rendszeres följegyzésüket is megkezdi. A harmincas években a leningrádi egyetemen filológiai tanulmányokat folytat. Élete során dolgozott könyvtárosként, politikai munkatársként, szerkesztőként, kutatóként, tanárként. Első írása 1925-ben látott napvilágot. Termékeny, sokoldalú szerző, valaha sűrűn publikált aktuális témájú verseket, irodalomtörténeti cikkeket, elbeszéléseket. Mindennapi munkája és tanulmányai közben azonban állhatatosan és szívósan élete fő művének, a mordvin eposznak a megalkotására készült. Megszakítás nélkül gyűjtötte (később tanítványaival is gyűjtette) a különféle folklórszövegeket, kutatóként is népköltészeti kérdések foglalkoztatták, gondosan tanulmányozta a finn és az észti nemzeti eposzokat, illetve a *Kalevalával* és a *Kalevipoeggel* kapcsolatos, orosz nyelven hozzáférhető szakirodalmat.

Radajev epikai alkotó tevékenységét a mordvin történelem és folklór két jelentős alakja, Tyustyán fejedelem és Szizjazar határozta meg, voltaképpen velük kapcsolatos több évtizedes kutató- és gyűjtőmunkája. Tyustyán szerte Mordóviában jól ismert, igen népszerű történeti személyiség, prózai mondák, epikus énekek sora örzi emlékét, örökíti meg tetteit – a mordvin történeti szakirodalom is számon tartja. A finn H. Paasonen hatalmas anyagú népköltési gyűjtésében a nyugat-európai olvasó is ismeretséget köthet a mordvinok e legjelentősebb, valóban „eposzi méretű” figurájával, akiről Radajev háromrészes eposzt állított össze. Ez a (csak részben publikált) vállalkozása – ez ideig – meglehetősen visszhangtalan.

Megítélésem szerint nagyobb kedvvel és elmélyültséggel dolgozott Radajev a Szizjazar-témán; művének sikere és fogadtatásának körülményei legalábbis erre vallanak.

Az eposz első változata – Előszó, Előhang, ének – mintegy 8000 soros terjedelemben 1960-ban jelent meg; a második – s talán véglegesnek tartható szöveg – Előhang, 38 ének – mintegy 12 000 soros terjedelemben pedig 1973-ban hagyta el a nyomdát. 1976-ban szép és gondos kivitelben a *Szizjaszar* orosz nyelven is megjelent.

Mielőtt sort kerítenék a *Szizjaszar* bemutatására s fogadtatásának kérdéseit taglalnám, röviden szólnom kell egy szorosan idetartozó kérdésről, a mordvin verses népi epikáról és a mordvin szépirodalom verses formájú epikai alkotásairól.

Közismert, hogy a finnugor népek között a verses epika vonatkozásában a finnségi és az obi-ugor folklór megkülönböztetett helyet foglal el. Mennyiségét tekintve is kivételesen gazdagnak, tematikáját vizsgálva pedig bámulatosan színesnek bizonyul e népek epikus költészete, de méltán említhető a megnevezettekével egy sorban az ez ideig kevésbé ismert és méltatott mordvin verses epika is. Kár, hogy az epikus énekek zenei vonatkozásairól igen kevés a felhasználható adat és érdemleges észrevétel!

A mordvin szépirodalom kutatóinak rögtön szemébe ötlük a verses formájú epikai alkotások kivételesen nagy száma. (A mordvinhoz hasonló kis irodalmakban ez a „jelenség” sokkal ritkább!) Az elbeszélő költemény, a poéma, az eposz és a verses regény egyaránt ismert műfajok a mordvin irodalomban, amelyben megtalálható a verses dráma is.

Radajev művei tehát nem előzmény nélküliek magában a mordvin irodalomban sem; sőt, munkásságában minden bizonnyal példaképe és ihletője lehetett a mordvin irodalom egyik legtehetségesebb és legrokonszenvesebb alakjának, Dmitrij Morszkojnak (1897–1956) az életműve. Morszkoj mordvin parasztcsalád gyermeke, irodalmi tevékenységét mordvin nyelven kezdi, majd Moszkvába kerülve oroszul folytatja. Első verseit még Jeszenyin csiszolgatja, később közeli, bizalmas kapcsolatba kerül Gorkijjal. Morszkojnak négy nagy sikerű verseskötete jelent meg Moszkvában, közülük kettő lírai verseket tartalmaz, kettő pedig egy-egy önálló „elbeszélő költeményt”. Ezek egyike az 1930-ban publikált *Nuvazi*. Alcíme: „Költemény a mordvákról”. A címszereplő a mű főhősnője. A cselekmény Pugacsov felkelésének idejében játszódik. A mordvinok a nagy parasztvezér oldalán sikeresen szállnak szembe az őket földjeiktől s jogaiktól megfosztó orosz haderővel, amely eszközeiben nem válogatva növeli a cár, a földesurak és a pravoszláv kolostorok birtokait.

A költemény első énekében (fejezetében) a mordvinok vezetője, a köztisztelőben álló áldozár (táltos, pogány pap), Picsegaj azon töpreng, hogyan mentse meg és hova menekítse békésen dolgozó, szántó-vető népét a katonákkal érkező kíméletlen adószedők elől. (A népmegmentő „mózesi” tettről egyébként több figyelemre méltó epikus ének él a mordvin folklórban.) Erdei bolyongása során:

*Szembe véle közelgett maga Szizjaszar,
úrnak-való díszek a kaftánján,
szép veretes övében kaukázusi tör,
puha perzsa csizmája a lábán.*

(BEDE ANNA fordítása)

(Szizjaszar kilétéről itt egyébként nem sokat tudunk meg. Vitézségéről híres, gazdag és független ember, aki segít a menekülőkön, de hamarosan egy orvtámadás áldozatául esik. Helyét a mordvin harcosok élén Picsegaj lánya, Nuvazi foglalja el, aki népét Pugacsov

táborába vezeti. A mordvin balladáknak jól ismert és közkedvelt alakja az apját, fivérét vagy férjét helyettesítő „katonalány” is.)

Szijzsar azonban, ellentétben Tyustyánnal, jószerint ismeretlen a mordvinok lakta terület túlnyomó részén, s az eddig közreadott sok ezer sornyi folklórszövegben sem szerepel a neve (magam legalábbis szorgos böngészés után sem bukkantam még nyomára). Mindez, persze, nem jelentheti azt, hogy kétségbe vonható lenne létezése. A többi uráli népnél is (így pl. a votjákoknál) létezik olyan helyi, csupán egy nemzetség által emlegetett és dalban is megőrzött „hős”, akiről más nemzetségek nem is tudnak. Már csak ezért sincs okunk és jogunk kétségbe vonni Radajev határozott állítását, amely szerint az ő szűkebb hazája Szijzsart mint a mordvin múlt jelentős, kiváló harcosát ismeri, emlegeti énekek és mondák sorában. Nem lehet egyébként fantáziánév a Szijzsar azért sem, mivel Morszkoy is ismeri, idézi. Ő maga egy Szapozskino nevű mordvin községben látta meg a napvilágot, amely nem esik messze Radajev szülőfalujától. (Valaha nemzetségi kapcsolatban is állhattak egymással ők.) Ismerve a mordvin nép nagyfokú széttagoltságát (a Mordvin ASZSZK területén a mordvinoknak mindössze egyharmada él), nem tartható rendkívüli jelenségnek, ha az egymástól távol eső mordvin közösségek hagyományokban jelentős különbségek, sőt eltérések is mutatkoznak. Tyustyán még a régi idők hőse. Őt minden bizonnyal a teljes szétszóródás – széttelpedés – előtt ismerte még a mordvinság, ezért tudnak róla ma is mindenütt: Szijzsar a későbbi idők nevezetes embe-re lehet, akit ilyképpen a mordvin etnikumnak már csupán egy töredéke ismer, s emléke is mindössze egy szűkebb területen maradhatott fenn.

Radajev eposzának megjelenését osztatlan elismeréssel, örömmel és lelkesedéssel fogadták költő- és íróársai, valamint az irodalomtudomány művelői, a folkloristák viszont vagy elutasították (kétségbe vonva népi eredetét), vagy mélyen hallgattak róla. (A hangvételnak és a formának népi ihletettségét egyébként ők sem tagadták.) Műfaji mibenlétét is többen és szenvedélyesen vitatják ma is.

Az 1960-as kiadás előszavát I. K. Inzsevatov, az ismert mordvin irodalomtörténész írta. A legújabb mordvin irodalomtörténetben is ő méltatja Radajev munkásságát. Véleményének summája: Radajev művének alapja a szülőfalu folklórja. Itt egy Ivan Pavlovics Novokajev nevű idős parasztember, kitűnő előadó és mesemondó, még a közelmúltban is élő forrása volt a Szijzsarról szóló történeteknek. A Szijzsar egyébként mint helynév is él a szóban forgó vidéken. Az eposz Radajev négy évtizedes (1930-tól 1972-ig) gyűjtő-feldolgozó-szerkesztő munkájának az eredménye.

A *Szijzsart* a mordvin irodalomtörténészek „nagyszerű eposznak” tartják, amely tartalmi és formai szempontból hű a mordvin hagyományokhoz. A hiteles népi szövegek egybeszerkesztését – vélekedésük szerint – Radajev E. Lönnrothoz hasonlóan végezte el. Idevágó kérdéseimmel – levélben – magam is megkerestem V. Radajevet. Szíves és gyors válaszban tájékoztatott az eposz keletkezési körülményeiről, név szerint is megnevezte adatközlőit (hat személyt), megjelölte a források lejegyzésének helyét (a kujbisevi és orenburgi terület mordvin falvait) és az anyag gyűjtésének időpontját. Jelezte továbbá azt is, hogy a gyűjtés néhány epizódját – prózai formában – az általa összeállított, 1977-ben kiadott mordvin mondakötetben is közzétette. (Prózai mondák képezik az alapját egyébként pl. az észt *Kalevipoeg*nek is.)

A *Szijzsar* időközben az anyanyelvű iskolai tananyagban is helyet kapott, s ilyképp a mordvin nemzeti műveltségnek is szerves elemévé vált.

Az „ellenzék” legismertebb képviselője s hangadója az utóbbi évtizedek legtekintélyesebb mordvin folkloristája, A. Ny. Maszkajev volt. Ő nem „hitt” Radajev „nyersanyagának” valóságában, mivel Szijazsar nevével a folklórban sehol sem találkozott. Szerinte a mű (s előzménye, Morszkoy poémája is) nem a népköltészetten alapul, hanem fikció. A mű szellemének s hangvételének népi indíttatását azonban ő is elismeri.

A mordvin folkloristák később, mintegy testületileg, még Maszkajevnél is határozottabban határolták el magukat Radajev műveitől (s általában is a folklór „költőiesített” változatától, mint bármilyen kutatómunka forrásától), ugyanakkor tervbe vették egy „tudományosan megszerkesztett”, „akadémikus” eposz közreadását. Még ezen között a tervek között sem kapott azonban helyet a *Szijazsar* anyagának kiadása, felhasználása. Nem kicsiny tehát a tudományos ellenállás s a negligáló elfogultság sem. A mű azonban szilárdan állja e vihar hullámveréseit. Sőt: 1979-ben elnyerte a Mordvin ASZSZK irodalmi díját! 1982 márciusában, 75. születésnapján V. K. Radajev a Mordvin ASZSZK „érdemes írója” kitüntetésben részesült.

A *Szijazsar* a mordvin népi verses epikában túlnyomónak mondható tízszótagos sorokból épül. Nem tagolódik strófákra, rímei ragrímek vagy véletlen egybeesések, legjellemzőbb hangtani díszítő eleme az alliteráció (bár ez a zenei elem itt távolról sem oly gyakori, mint a finnugor epikában), kedvelt költői alakzata az ismétlés és a figura etimologica.

A *Szijazsar* cselekménye a XVI. század közepén, Kazany bevétele idején játszódik (tehát két évszázaddal korábban, mint Morszkoy poémájáé). A mordvinok ezúttal az oroszok oldalán harcolnak a veszélyes és közös ellenség, a nogajok (itt: tatárok) ellen, s egymást segítve győznek. A mű központi alakja a vadásznak is, kardforgatónak is egyaránt kiemelkedő népi hős, Szijazsar. Radajev eposzában is fontos szerepet játszik egy öreg és nagy tekintélyű táltos, a pogány szertartások vezetője: Picsegaj. Leánya, a faluszepe Nuja (szépsége még a vadállatokat is megszelídíti), Nuvazi megfelelője (bár ő sokkal kevésbé harcias), Szijazsar szerelme. Összetett és bonyolult, már-már regényes az eposz cselekménye: a barátság, a hűség és a szerelem, illetve az álnokság és az árulás figyelemre méltó példái, az izgalmas csatajelenetek, párbajok sorozatát a béke, a hét-köznapi és az ünnepek, a közösségi és a családi élet képei, érzékletes természetleírások teszik hitelessé, teljessé. A hangvétel hamisítatlanul népi, helyenként romantikus felhangokkal, költői tirádákkal, didaktikus fejtegetésekkel. Ilyenektől azonban a „klasszikus” előzmények sem mentesek.

Úgy vélem, Morszkoy éppúgy nem vét a történeti hűség ellen (mikor a cári csapatok ellen harcoló, népi hagyományaikat s „vallásukat”, valamint „osztályukat” is védelmező mordvinokról ír), miként Radajev sem, mikor Kazany elfoglalása idején, 1552-ben a még nem mindent elnyelő nagyhatalommá nőtt oroszokkal szövetségben a tatárok ellen harcolva ábrázolja a mordvinokat, s a nemzetiségi szembenállás elébe helyezi – tagadhatatlan didaktikus és politikai célokkal – az osztályellentéteket.

Miben is foglalhatók végül is össze a *Szijazsarral* kapcsolatos tanulságok?

Az eposznak minden nép életében politikai szerepe is van. Szijazsar nyilván azért került első helyre Tyustyánnal szemben, mert az utóbbit – a vele kapcsolatos adatok gazdagsága és közismertsége miatt – aligha lehetett volna „szabadon kezelni, mozgatni”, tetteit értelmezni, sőt aktualizálni; a *Szijazsarban* viszont utalni lehetett a mordvinok és az oroszok történeti szövetségére. (A teljes „epikai hűség” kérdését ezúttal sem érdemes vitatni. A pontos időhöz köthető valódi történeti események, ismert személyiségek mel-

lett a népi epika – a legtöbb nép epikája – olyan hősök, események emlékét is őrzi, amelyeket – írott források híján – nehéz az időben pontosan elhelyezni. Megemlíthetem itt például Litovát, a mordvinok Jeanne D'Arcját, a komik Pera vitézét, az udmurtok Es-Terekjét, illetve a marik Onarját és Csumbulatját. A különféle irodalmi feldolgozások a népi emlékezethez képest vagy több évszázaddal előbb, vagy jóval később szerepeltetik mindegyiküket.) De az is érthető (és voltaképpen elfogadható), hogy az egykori ténylegesen fennállt éles mordvin–orosz ellentétek, harcok felidézése ma okok hosszú sorozata miatt nem lett volna szerencsés. A „nagy” eposzok mindegyike „ideológia”-t is ad (e tekintetben Homérosz és Lönnrot sem kivétel), Radajev sem ítéltető tehát el, ha a cselekményt kora és hazája megkívánt aktuális politikai felfogásának megfelelően alakítja. Eposza szövetébe – a mondottakon kívül – szabadabban bele tudta dolgozni a mordvin folklór sok és változatos elemét, motívumát, műfaját. E tekintetben is finn és észti mestereihez hasonlóan járt el.

Bármennyire is „korszerűtlen” műfajnak mondják az eposzt a modern világirodalomban, s bármilyen mértékben érvényesül is a hiperkritikus szemlélet az eposzról mint népköltészet és műköltészet ötvözetével szemben, a huszadik században öntudatosodó, önmagukat felfedező kisebb etnikumok, nemzetiségek-népek esetében szerepük mégis és ma is ugyanaz, mint száz vagy több száz évvel ezelőtt más, nagy – nagyobb – népek-nemzetek életében volt (gondoljunk itt az *Igor-énekekre*, a *Roland énekekre* vagy a *Nibelung-énekekre*).

Az arány-, mérték- és értékbeli eltérések szem előtt tartásával: a *Szijazsar* is az említettekhez hasonló folklór- és történelemkoncentrátum, identitáshordozó, anyanyelv-konzerváló és -fejlesztő „enciklopédia” a mordvinok számára. Ami pedig a „korszerűséget” illeti, azzal kapcsolatban egy szakállas, triviális, de igaz „bölcseesség”-re lehet hivatkozni, amely szerint: egy „új szülött” kis nemzet és tudatos nemzeti műveltség számára minden irodalmi műfaj új.

Többé-kevésbé hasonló fejleményekről, kísérletekről lehetne beszámolni a többi kis finnugor nyelvű irodalom esetében is. Ezért is lehetünk bizonyosak benne, hogy a „világirodalom” kutatóinak hamarosan számolniuk kell majd – az említettek mellett – a nemzeti és nyelvi önállósodás útjára lépő afrikai és dél-amerikai etnikumoknak a fentebbiekben kifejtettekhez hasonló „funkciójú eposzaival”, s egyben számos kis fiatal nemzeti irodalommal is.